

Tatár György

A múlt megváltása

Nietzsche és az örök visszatérés gondolata*

„Mikor Zaratusztra harmincéves volt, elhagyta hazáját és hazájának tavát, és a hegyek közé ment. Itt élvezte szellemét és magányosságát, és nem fáradt bele tíz esztendeig.”

A *Vidám tudomány* első kiadásának (1882) utolsó, 342. számú aforizmájában lép elének először – néven nevezve – Zaratusztra alakja. Ez az aforizma azonos az *Imígyen szóla Zaratusztra* előbeszédének imént idézett első részével. Nietzsche hátrahagyott feljegyzéseiben azonban a Zaratusztra-alak már egy teljes évvel a *Vidám tudomány* megjelenése előtt felbukkan. 1881. augusztus elejéről datálódik az örök visszatérés gondolatának első vázlata, s három héttel később, méghozzá pontos dátummal ellátva: „Sils-Maria, 1881. augusztus 26.” felmerül Zaratusztra neve, egy olyan címmel összefüggésben, ami ettől kezdve újra meg újra visszatér a töredékek közt: „Dél és örökkévalóság”. A *Zaratusztrának* ez az első tervrajza így néz ki:

*Dél és örökkévalóság
Útmutatások egy új élethez*

Az Urmi-tó partjánál született Zaratusztra harmincadik életévében elhagyta hazáját, Aria tartományába ment, és magányának tíz esztendejében a hegyek közt megalkotta a Zend-Avesztát.

A megismerés Napja ez egyszer ismét a Delelőn áll: s fényében gyűrűzik az örökkévalóság kígyója – a ti időtök ez, Déltestvéreim!

S a következő bejegyzés:

„Az új módon való élet tervéhez.”

Első könyv a kilencedik szimfónia első tételének stílusában. Chaos sive natura: „a természet elemberietlenítéséről”. Prométheuszt a Kaukázushoz kovácsolják. Kratosz, a „hatalom” kegyetlenségével megírva.

Második könyv. Illékony-szkeptikus-mefisztói. „A tapasztalatok magunkba kebelezéséről.” Megismerés = tévedés, amely szervessé válik és szervez.

Harmadik könyv. A legbensőségesebb és egek fölött lebegőbb, amit csak valaha írtak: „a magányos végső boldogságáról” – ez az, ami a „sajátjaként valakihez tartozóból” immár a legmagasabb fokú „önmaga tulajdonává” lett: a tökéletes ego: csak ez az ego szeret valóban, a korábbi fokokon, ahol elérhetetlen a legmagasabb magány és önhatalmúság, valami más van, mint a szeretet.

* Ez az írás egy Nietzsche és az örök visszatérés gondolatát tárgyaló, az MTA-Soros Alapítvány támogatásával készült hosszabb munka része, amely a *Világosság* 1988/10-es számában jelent meg. A teljes dolgot végül a Gondolat kiadónál került publikálásra, *Az örök visszatérés gyűrűje. Nietzsche és az örök visszatérés gondolata* címmel (Budapest, 1989); 2. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Negyedik könyv. Ditirambikus átfogó. „Annulus aeternitatis.” Sóvárgás, mindent még egyszer és végtelenszer megélni.

E vázlattól kezdve Zaratusztra az 1881 őszén készült jegyzetfüzetek szentenciáinak és anekdotáinak állandó hőse. A *Vidám tudomány* egész sor szövegének előfázisáról van szó, melyekből csak a végső megfogalmazás tüntette el Zaratusztra nevét.¹ Ugyanakkor ezek az előfázisok semmilyen felvilágosítással nem szolgálnak a *Zaratusztra* jellegzetes irodalmi formája felől, a 342. számú aforizma biblikus hangvétele a kéziratban teljesen váratlanul és előzmények nélkül csendül fel. Talán csak egyedül az N V 7 jelzetű jegyzetfüzet legvégén, két bejegyzéssel azután, hogy az „Incipit tragoedia” mondat áll, találunk egy, a mű hangütését előlegző mondatot. „Így (so) szólt Zaratusztra: »én nem vádoló, én még a vádlókat sem akarom vádolni.«”

Levezésében a készülő művet teljes hallgatás övezi. 1882 december elején Hans von Bülow-hoz írt levele végén történik az első halvány célzás: „Egyszóval, ismét remegette vagyok, s még inkább, mint valaha; ennek folytán – valami újat gondolok ki magamnak. Nekem úgy tűnik, egyedül a *viselősség* állapota köt bennünket mindig újból az élethez.” A nagyjából ugyanekkor írt, Rohdénak szóló levélben csupán egyetlen, titokzatos mondat: „Most állok a *fődolog* előtt.” Ezután minden levélben teljes a hallgatás 1883. február 1-jéig, amikor Gastnak bejelenti a mű elkészültét: „Egy egészen kicsiny könyvről van szó, valami száz nyomtatott oldal. De a tőlem telhető *legjobb*, és nehéz követ gördítettem le vele a lelkemről. Nem írtam még komolyabbat, sem derűsebbet nála; szívemből kívánom, hogy ez a szín ... mindinkább az én »természetes« színemé váljon.” S még ugyanaznap Overbecknek: „Előzőleg az érzések valóságos szakadékában voltam ... de ebből a mélységből meglehetősen »függőlegesen« emelkedtem fel az én *magasságomba*. Most már megint »menni« fog – legalábbis reméljük! Időközben, alapjában néhány nap alatt, megírtam a legjobb könyvemet, és ami ennél is több, megtettem azt a döntő lépést, amihez a múlt évben még nem volt meg a bátorságom.” S az utolsó előtti mondat: „Az én »morálom« egyébként, ami engem magamat illet, inkább mint valaha: »magány.«” Február közepén a következő mondattal ajánlja fel kiadójának a *Zaratusztra* első részének kéziratát: „Ez egy »költemény«, vagy egy ötödik »evangélium«, vagy olyasvalami, aminek még nincs neve...”²

Hogy hogyan gondolkodott műve szellemi helyéről, azt egy különös véletlen is megvilágítja. Ugyanebben az időben küldte el a fiatalkori jóbarát, Paul Deussen, a Védantáról írott könyvét Nietzschének, aki 1883. március 16-án válaszol: „Nagy élvezet számomra megismerni egyszer a neked legidegenebb gondolkodásmód klasszikus kifejeződését: ezt jelenti számomra a Te könyved. A legnaivabb módon napvilágra jut benne mindaz, amivel szemben e gondolkodásmódot illetően gyanúval élek: oldalról oldalra tökéletes »rosszindulattal« olvasom – nem kívánhatsz magadnak *hálásabb* olvasót, kedves barátom! A véletlen akaratából épp most nyomnak tőlem egy *kiáltványt*, amely körülbelül ugyanazzal az ékesszólással mond Igent ott, ahol a Te könyved mond Nemet. Ez mulatságos: de Neked talán fájdalmat okoz, és én még nem jutottam magammal egyezsége, hogy elküldjem-e Neked. Ahhoz, hogy megcsinálhasd a Te könyvedet, nem volt *szabad* úgy gondolkodnod mindenről, mint nekem; s a Te könyvedet, meg kellett csinálni. Úgyhogy –”

¹ Ilyenek a *Vidám tudomány* 68., 106., 125., 291. és 332. számú aforizmái.

² A *Zaratusztra* műfajával kapcsolatban lásd Anke Bennholdt-Thomsen: *Nietzsches Also sprach Zarathustra als literarisches Phänomen. Eine Revision.* Frankfurt a. M 1974.

Április elejéről való az első jele annak, hogy a *Zaratusztrát*, amelyben eddig egy hang sem esett az örök visszatérés gondolatáról, nem tekinti még befejezettnek. Overbeckhez írt levelének végén: „Végül: *lehetséges*, hogy e télen új fejlődésbe léptem. Zaratusztra olyan valami, amit rajtam kívül eleven ember nem tud megcsinálni. Talán csak most fedeztem fel legjobb erőmet. Még mint »filozófus« sem mondtam ki leglényegibb gondolataimat (vagy »esztelenségeimet«) – ő, olyan hallgatag vagyok, olyan rejtett! Hát még mint »költő«!”

A negyedik, szerkezetileg szétfolyó részt nem számítva, hagyományosan úgy tematizálják a *Zaratusztra* egyes részeit, hogy az első tartalmazza az emberen túli ember³ tanítását, a második a hatalom akarásáról szóló tanítást, s a harmadik az örök visszatérés gondolatát. Ez a felosztás formálisan jogos, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a visszatérés mint alapgondolat valamennyi rész háttereként uralkodik, s a kifejezetten neki szentelt III. részben a tizenhat fejezetből explicite csak kettőben jön szóba. A továbbiakban fontos lesz számunkra, hogy 1883 júliusában, a második rész írásának idején, Nietzsche így ír Gastnak: „Legfőképp arról volt szó, hogy a *második szintig lendüljek* – hogy aztán onnan még a *harmadikat* is elérjem (amelynek neve »Dél és örökkévalóság«: mondtam én ezt már Magának? De esdekelve kérem, erről mindenki előtt hallgasson! A harmadik részhez időt akarok magamnak hagyni, talán *éveket*).”

Az akkor véglegesnek tekintett első három rész teljes elkészültéről 1884. február 22-én tudósítja Rohdét, a következő szavakkal: „Az én »Zaratusztrám« elkészült, mindhárom felvonásában: az első Nálad van, a másik kettőt, úgy remélem, 4–6 héten belül elküldhetem Neked. A jövő egyfajta szakadéka ez, valami hátorzongató, úgy értem, a maga boldogságában. Minden, ami benne van, a sajátom, mintakép, hasonlóság, előfutár nélkül; aki egyszer benne *élt*, az más arccal tér vissza a világhoz.” S immár túl a *Zaratusztra* első három részén, félreérthetetlenül az örök visszatérés félig vagy háromnegyedig elhallgatott gondolatára célozva, így ír Overbecknek március 8-án: „Egek! ki tudja, mi múlik rajtam és miféle erőre van szükségem, hogy kibírjam magam mellett! Nem tudom, hogy jövök ehhez éppen *én* – de lehetséges, hogy engem ért *első ízben* az a gondolat, ami az emberiség történetét két félre szakítja. Ez a Zaratusztra nem egyéb, mint egy előbeszéd, előcsarnok – nekem magamnak fog kelleni bátorságot támasztanom magamban, mert mindenünnen csak elbátortalanítás érkezik: bátorságot ama gondolat *hordozásához*! Mert igen *messze* állok még attól, hogy kimondhassam és megjeleníthessem. Ha igaz, vagy inkább: ha igaznak fogják hinni – minden megváltozik és fordulatot vesz, és minden eddigi érték elértéktelenedik.”

Azt mondhatjuk, hogy az egész *Zaratusztra*-mű tulajdonképpeni alapgondolata, az ugyanannak örök visszatérése, a művön belül végül sehol sem ölt saját alakot, explicit kifejtésére – mint látni fogjuk – nem kerül sor. Azon az igen kisszámú helyen, ahol egyértelműen magáról a gondolatról esik szó, a beszéd formája vagy a gondolat felé iramodó kérdés, és nem állítás, vagy nem Zaratusztra az, aki beszél. Valahányszor más

³ Az emberfeletti ember fordítás a meglévő ember robusztussá fokozott és torzított alakját idézi fel, amiről Nietzsche-nél szó sincs. Fényes Samu emberebb embere vagy egy Nietzsche-nél ugyancsak nem létező morális értelmű fokozott humanizmust idéz, vagy egy olyanszerű képtelenséget, mintha a titánokat felváltó olümposzi isteneket magasabbrendűségük miatt „titánabb titánnak” neveznénk. – A „hyperanthropos” kifejezés már az i. e. II. században, Lukianosznál meglehető. Nietzsche innen is vehette. Találkozhatott vele Goethe *Faustjában* (I 490), ahol gúnyos értelemben fordul elő. Az önmeghaladással történő összekapcsolódás a *Zaratusztrában* megy végbe. A kifejezés beható értelmezését, és jelentésének alakulását Nietzsche gondolkodói életének különböző fázisaiban I. Walter Kaufmann: Nietzsche. *Philosoph – Psychologe – Antichrist*. Darmstadt 1982. 359. ssk. o.

beszélő *ábrázolja* az örök visszatérés gondolatát, Zaratusztra mindannyiszor ellenségesen elutasítja azt mint inadekvát beszédet. Ha a gondolat valóban tantétel volna, ahogy a régebbiek közül például Simmel, az újabbak közt például Günter Abel véli,⁴ semmilyen kifejezésbeli nehézség nem állhatná útját, hogy az ezt a gondolatot alapjaként tartalmazó műben elhangozzék, ha máshogy nem, hát valamilyen ünnepélyes kinyilatkoztatás formájában. Ez azonban a négy rész egyikében sem történik meg. Előlegezve azt, amihez a *Zaratusztra* – néhány, szempontunkból legfontosabb – szövegének elemzésével és kommentálásával eljutni szeretnénk, azt az állítást kockáztatjuk meg, hogy a szóban forgó gondolat nem elég független Zaratusztra alakjától ahhoz, hogy – akár általa kimondassék. Hadd emlékeztessük az olvasót arra a már említett tényre, hogy az örök visszatérés gondolatának első feljegyzése, ami bizonyára egyidejű magával a gondolatélménnyel, mindössze három héttel előzi meg Zaratusztra alakjának első felbukkanását a jegyzetek közt.

Valóságos időbeli viszonyuk lehet ennél közelebbi is. Mindenesetre Nietzsche még írja a *Zaratusztra* első részét, amikor egy jegyzettöredéke közé odavetett kis versben együtt van vagy összetalálkozik a „Dél és örökkévalóság”, az örök visszatérés, és Zaratusztra alakja:

„Ganz Meer, ganz Mittag, ganz Zeit ohne Ziel
Ein Kind, ein Spielzeug
Und plötzlich werden Eins zu Zwei
Und Zarathustra gieng an mir vorbei.”⁵

(Egészen tenger, egészen Dél, egészen idő, céltalan
Egy gyermek, játékszer
S hirtelen Kettő lesz az Egyből.
S Zaratusztra haladt el előttem.)

A vers utolsó két sora mintha ugyanazt a pillanatot akarná meg rögzíteni, amit sokkal később az *Ecce homo* idevágó része mond a *Zaratusztra* „alapkoncepciójáról”, az örök visszatérés-gondolatról: „Ekkor ért engem ez a gondolat.” A gondolat és Zaratusztra alakjának összefüggésével kapcsolatban még egy tényezőre érdemes felfigyelnünk. Említettük, hogy a biblikus hangvétel, a *Zaratusztra* mű költői alaphangja, egyedül a majdani *Előbeszéd* első mondatainak felbukkanásával jelenik meg, egyébként teljesen előkészítetlen. Vagyis: a *Vidám tudományba* történő végleges beépítés során Zaratusztra neve eltűnik mindazon aforizmákból, amelyek e biblikus hangot még nélkülözték. Nagyon valószínű, hogy Nietzsche formaadó érzéke számára ekkor tudatosul, amit mint gondolkodó, már eddig is tudhatott, hogy Zaratusztra alakjában antikrisztusi figurát teremtett.⁶ A szakirodalomban igen gyakori, hogy Nietzsche Zaratusztráját – pozitív vagy negatív értékhangsúllyal – prófétának nevezik, ez azonban a szóval való visszaélés. A próféta Isten beszédének csak közvetítője,

⁴ Georg Simmel: *Schopenhauer und Nietzsche*. Leipzig 1907.; Günter Abel: *Nietzsche. Die Dynamik der Willen zur Macht und die ewige Wiederkehr*. Berlin–New York 1984.; W. Kaufmann pl. „hipotézisnek” nevezi: i. m. 389. o.

⁵ KSA 10. k. 157. o.

⁶ Komikusan húzta alá Nietzsche számára ezt a tényt, hogy – mint kiderült – a nyomda vagy öthetes késését sok ezer keresztény énekeskönyv közbejött gyors kinyomtatása okozta. A két nyomtatvány ütközése feletti derült-ségének ad hangot KSA *Briefe* 6. k. 353., 354., 393. o. stb.

szócsöve, amit mond, nem maga mondja, sőt nem egy esetben – például Jeremiás – akarata ellenére mondja.⁷ A Bibliában egyedül az evangéliumi Megváltó–Tanító alakjában jelenik meg az a kifejezetten nem-prófétai emberalak, akinek tulajdonképpeni tanítása nem tőle független lénynek a tanítása, nem is tőle függetleníthető állítások összessége, hanem saját maga. Ez a logoszkrisztológia, a logosz inkarnációjáról való tanítás alapja. E teológia szemében az evangéliumi Krisztus a testet öltött, személyként megjelenő beszéd, tanítás.

Annak ellenére, hogy a *Zaratusztrában* konkrét ok is elhangzik arra nézve, hogy miért nem tudatosítja oly sokáig a főhős saját „legmélyebb gondolatát”, miért nem néz vele szembe és mondja ki, a szakirodalom e hely elemzésén túl – Heideggert kivéve – mellőzi annak világos leszögezését és értelmezését, hogy a gondolatot Zaratusztra annak teljes magáévá tétele után sem mondja vagy fejt ki. Zaratusztra állatai nemcsak azt mondják neki, hogy „*te vagy az örök visszatérés tanítója*”, hanem azt is, hogy „ez íme a *te sorsod!*” A tanítás szerint az örök visszatérés mindenkinek sorsa, mert a világ sorsa, de egyedül Zaratusztrának sorsa, hogy örökké visszatérve az örök visszatérést tanítsa. A világ sorsával tudatosan azonos sorsú tanító, aki – Isten és az istenek halála után – a Mindenségben az egyetlen eleven lényként tudja és akarja, amit a Mindenség akar, akinek – eredetileg költött – személyét semmi más, mint éppen ez a felismerés és akarat hívta létre, önmagáról végső soron nem mondhat többet, mint hogy ő ennek a tanításnak a tanítója, mert ha többet akarna mondani róla, önmagát kellene kimondania. Ő ez a felismerés és akarat. Zaratusztra az ugyanannak örök visszatérése, mint személy, a visszatérés testet öltött gondolata.

Szempontunkból különösen fontosak azok a kései, az *Ecce homo* idejéből való megfogalmazások, amikor Nietzsche már feltétel nélkül azonosítja magát a Zaratusztra-alakkal. E hányatott sorsú mű meghamisítása már szerzőjének életében megkezdődött. 1888 utolsó vagy 1889 első napjaiból fennmaradtak olyan feljegyzések, melyeknek nyoma sincs a nyomtatásra került könyvben, noha nyilvánvalóan annak előfázisait alkotják. A kritikai kiadás sajtó alá rendezői szerint az *Ecce homo* Nietzsche által véglegesnek és nyomdakésznek tekintett változatában e feljegyzések kidolgozott megfelelői bizonyosan megvoltak, ahonnan Nietzsche anyja és nővére azokat különböző – főként politikai, és az éppen megalkotandó Nietzsche-kultuszot érintő – megfontolásokból eltávolították, és feltehetőleg 1904 körül meg is semmisítették.⁸ E vázlatos feljegyzések egyike, melyben egyébként Nietzsche saját maga és a németiség viszonyát foglalja össze, ezt az ellentétet a következőképpen fogalmazza meg: „Azonban éppen ez a feltétele az önmagalét, az önmegváltás ama végső fokának, ami énbennem vált emberré: én vagyok a *magány* mint ember... Hogy engem soha egyetlen szó nem ért el, ez *kényszerített* rá, hogy elérjem magamat... Semmit nem akarok másként, visszafelé sem – semmit sem volt *szabad* másként akarnom ... Amor fati ... Még a kereszténység is szükségszerűvé lesz: csak az életre mondott Nem e legmagasabb, legveszedelmesebb, legcsábítóbb formája hívja ki legmagasabb igenlését – *engem*...”

E töredékben irtózatossá nyomás alatt feloldhatatlan sűrűségűvé összepréselt alakban találunk egy egész sor gondolatot a magányról, az emberré vált megváltásról, a vissza-

⁷ Lásd pl. Gerhard von Rad: *Theologie des Alten Testaments. II. Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels*. Berlin 1964³, 62 ssk. o. és 93 ssk. o., ill. Martin Buber: „Zu einer neuen Verdeutschung der Schrift. In: *Die fünf Bücher der Weisung*. Verdeutscht von M. Buber in Gemeinschaft mit Fr. Rosenzweig. Köln–Olten 1968³, 25 ssk. o.

⁸ „Ecce Homo”. Zur Textgeschichte. KSA 14. k. 460 ssk. o.

felé, irányuló akaratról, az emberré vált igenlésről. Érezhető, hogy Nietzsche számára valójában egyetlen gondolatról van szó, amelyet a közeledő személyes katasztrófa apokaliptikus feszültségében valamennyi elágazásával, ág-bogával együtt, egyszerre akar kimondani. E gondolatzár centrumában az önmegváltás tűnik állni mint ön-elérés, mint másként-nem-akaras és mint igenlés. Az *Ecce homo* Zaratusztráról szóló részében – ahol egyébként a legészrevehetetlenebbé szűkül a megkülönböztetés tere Nietzsche, Zaratusztra és Dionüszosz alakja közt – a következő megfogalmazást találjuk: „Zaratusztra egy helyütt teljes szigorúsággal meghatározza feladatát – ami az enyém is –, olyan szigorúsággal, hogy *értelme* elhibázhatatlan legyen: ő az *igent mondó*, egészen minden elmúlt igazolásáig, megváltásáig.” A mondatot egy idézet követi a *Zaratusztra A megváltásról* című fejezetéből. Az e fejezetben mondottaknak csupán egyetlen mondatnyi biztosan azonosítható előzménye van a műben. Zaratusztra második beszédében az emberen túli emberről, ami az újszövetségi hegyibeszédet parafrazeálja, s melynek valamennyi mondata refrénszerűen a „Szeretem azt, aki...” szavakkal kezdődik. Itt hangzik el a következő mondat: „Szeretem azt, aki az eljövendőket igazolja és az elmúltakat megváltja: mert a jelenlegieken akar ő tönkremenni.”

A megváltásról címet viselő fejezet a *Zaratusztra* II. részében található, s a többi fejezet közti elhelyezkedése tárgyunk szempontjából is sokatmondó. Kettővel előtte találjuk *A nagy eseményekről* szóló beszédet, melyben a hajósokat látomás éri. A levegőn át feléjük suhanó férfialakot látnak, akiben Zaratusztra árnyát ismerik fel. Eközben egy hangot hallanak egészen tisztán, amely ezt ismétli: „Ideje már! Legfőbb ideje!” Mikor elbeszéli neki, Zaratusztra hosszan csóválja fejét: „De hát miért kiáltotta a kísértet: ideje már! Legfőbb ideje! *Minek* van – legfőbb ideje?” Ugyanez a mozzanat – mintegy megkerülve és közrefogva *A megváltásról* című részt – folytatódik a kevéssel későbbi *A legcsendesebb óra* fejezettel. Zaratusztra hang nélküli beszédet hall: „Te tudod, Zaratusztra?” Zaratusztra rettegő hallgatására a hang nélküli beszéd így folytatja: „Te tudod, Zaratusztra, de nem mondod ki!” Ekkor már válaszol: „Igen, én tudom, de nem akarom kimondani!” Majd hozzáteszi: „Ez felülmúlja erőmet!” A válasz: „Mi múlik rajtad, Zaratusztra! Mondd ki szódat, és törj szét!” Csendes vitájuk végén Zaratusztra visszatér első mondatához: „Nem akarom.” Ekkor hatalmas hahótát hall maga körül, és a hang utoljára szól hozzá: „Ó, Zaratusztra, a te gyümölcsleid érettek, de te még nem értél meg a gyümölcsleidnek!” S mikor Zaratusztra mindezt elmesélte tanítványainak, így kiált fel végezetül: „Ó, barátaim! Valamit még mondanom kellene nektek! Valamit még adnom kellene nektek! Miért nem adom?” Nagyjából e szavakkal zárul a II. rész, s következik az, amelyik valamennyi közül a legközvetlenebbül lett az örök visszatérés gondolatának szentelve. E rész harmadik fejezetében egyébként a most bemutatott motívum újból felbukkan, most már egyértelműen a visszatérés-gondolathoz kapcsolva: „És valóban, ideje volt már, hogy elinduljak; és a vándor árnyéka... és a legcsendesebb óra mind így beszéltek hozzám: »legfőbb ideje!«” „Jelekben kiáltotta felém: »ideje már!« – De én – nem hallottam: míg végül mélységem érintett meg engem és gondolatom harapott belém. Ó, mélységekben lakozó gondolat, aki az én gondolatom vagy!... Még sohasem merészellek *előszó*-lítni: már az is elég, hogy magammal – hordoztalak!”

Zaratusztrának az örök visszatérés gondolatával való e vívódásai között helyezkedik el – mintegy félúton – *A megváltásról* című fejezet. Nyomorékok gyűlnek Zaratusztra

köré,⁹ egyikükkel való párbeszéd adja a fejezet kerettörténetét, s egyben alkalmat Zaratusztrának a torzságról és töredékességről való beszédre. Ennek során hangzik el az a szöveg, amit kissé terjedelmesebben kell idéznünk.

„Úgy járok-kelek az emberek közt, mint a jövő töredékei közt: arról a jövőről szólók, amit én látok.

És az az én minden törekvésem és igyekvésem, hogy eggyé költsem és egybehordjam, ami töredék és talány és ádáz véletlen.

S hogyan is viselném el, hogy ember vagyok, ha az ember nem volna egyben költő és talányfejtő s a véletlen megváltója!

Az elmúltakat megváltani, s mindent, ami »Volt«, egy »Így akartam!«-má alkotni át egyedül ezt hívnám én megváltásnak!

Akarat – így hívják a szabadítót és örömhözót: így tanítottalak én benneteket, barátaim! S most még tanuljátok hozzá ezt is: maga az akarat is még fogoly.

Az akarás felszabadít: de hogy hívják Azt, ami még a szabadítót is láncokba veri?

»Volt«: így hívják az akarat fogcsikorgatását és legmagányosabb bánatát. Hatalmatlanul Azzal szemben, ami megtépetett – gonosz nézője ő minden elmúlnak.

Visszafelé nem tud az akarat akarni; hogy az időt nem tudja megtörni s az idő sóvárságát – ez az akarat legmagányosabb bánata.

Az akarás felszabadít: mit agyal ki magának az akarás, hogy bánatától szabaduljon és börtönét csúfolja?

Ó, minden fogoly bolond lesz végül! A fogoly akarat is bolondozva váltja meg magát.

Hogy az idő nem fut visszafelé, ez az ő titkos haragja: »Az, ami volt« – így hívják a követ, amit nem tud elgördíteni.

És ezért köveket gördít titkos haragjában és elkeseredésében, és bosszút áll azon, ami nem érez hozzá hasonlóan haragot és elkeseredést.

Így vált az akarat, a szabadító bántások tettesévé: és mindenen, ami csak szenvedni képes, megbosszulja, hogy nem tud visszafelé.

Ez, egyedül ez a bosszú maga: az akarat iszonyodó nemakarása az idővel szemben, és az ő »Volt«-jával szemben. (...) Minden »Volt« egy töredék, egy talány, egy ádáz

⁹ Mt 15.30 parafrázisa és karikatúrája.

véletlen – míg a teremtő akarat így nem szól hozzá: »de én így akartam!« – Míg a teremtő akarat így nem szól hozzá: »De én így akarom! Így fogom akarni!«

De beszélt-e már így? Es mikor történik ez? Ki fogták-e már az akaratot saját esztelensége elől?

Átváltozott-e már az akarat saját megváltójává és örömhözójává? Elfelelte-e a beszű szellemét és minden fogcsikorgatást?

És ki tanítaná meg megbékélésre az idővel, s magasabbra, mint minden megbékélés?

Annak az akaratnak, amely a hatalom akarása, magasabbat kell akarnia minden megbékélésnél –: de hogy történjék ez meg velem? Ki tanítaná meg neki még a visszafelé-akarást is?

De beszédének ezen a helyén történt, hogy Zaratusztra hirtelen abbahagyta, s olyan nak tűnt, mint aki egészen elrémült.”

Az itt kifejezett gondolatok, melyek a *Zaratusztrán* belül az első kézzelfogható kísérletet jelentik, nem az örök visszatérés hirdetésére, hanem a gondolat bekebelezésére, hússá és vérré változtatására, azaz az örök visszatérés gondolatának pozíciójából történő körülpillantás megfogalmazására, a leghevesebb ellenreakciót Otto Weiningerből hívták elő.¹⁰ Itt még csak előreutalni tudunk arra a problémára, hogy magát a visszatérés-gondolatot – véleményünk szerint – félreérti, és hamisan azonosítja az antik ismétlődés-gondolattal. Véleménye szerint ugyanis, a halhatatlanság szükségletét sem a püthagoreus, sem az indiai körgondolat nem elégíti ki, sem az a forma, ahogyan „Nietzsche hirdette azt *újból* meg”.¹¹

Az ember akarja a halhatatlanságot – szögezi le, de „szabadságban, s nem azért, mert azt egy világfolyamat akarja”.¹² Ez a megfogalmazás már eleve előfeltételezi, hogy az ember „metafizikai motiváltságú”¹³ szabadságakarata szabadságát épp abban éri el, hogy a világfolyamatot tagadja. Az ember halhatatlansága, és az afelé törő szabad akarata tehát már eleve a világ nélkül, vagyis csak a világ ellenére létezhet és valósulhat meg. Ezen a metafizikai-dualista bázison csakis olyan megváltásfogalom gondolható el, amely végső soron a világtól, a világból történő megváltást gondolja. A Zaratusztra-ellenes argumentáció egy olyan keresztény teológiai talajból nő elő, amellyel a nietzschei örök visszatérés gondolata már nem is vitatkozik, mert már e gondolat pusztá megjelenésének is előfeltétele volt a kereszténység világhoz való viszonyának érvényvesztése. „A visszafelé haladó mozgás ugyanis a kat'exochén inetikus mozgás”¹⁴ – szögezi

¹⁰ Otto Weininger: „Über die Einsinnigkeit der Zeit, und ihre ethische Bedeutung nebst Spekulationen über Zeit, Raum, Wille überhaupt” (1904). In: *uő.: Über die letzten Dinge*. München 1980.

¹¹ Uo. 107. o.

¹² Uo. 108. o. Itt teljesen figyelmen kívül marad az is, hogy Nietzsche a hatalom akarásának fogalmán belül semmiféle specifikumot nem tulajdonít az emberi akaratnak. A „világfolyamat” akarata nem kevésbé szabad, mint az emberé, és megfordítva. Ha effajta kettéválasztás lehetséges volna, a törpe és az állatok – a következő két fejezetben tárgyalt – álláspontjához jutnánk. Az efféle kettéválasztások viszonyára a Nietzsche által meghaladott „régí igazságokhoz” lásd Wolfgang Müller-Lauter: *Nietzsche. Seine Philosophie der Gegensätze und die Gegensätze seiner Philosophie*. Berlin–New York 1971, 164 skk. o.

¹³ Uo. 107. o.

¹⁴ Uo. 106. o.

le Weininger, mert, mint igen szépen megfogalmazza: „Inetikus a múltat megváltoztatni akarni... és inetikus a jövőt *nem* megváltoztatni akarni... *nem megteremteni* akarni.”¹⁵ E két utóbbi mozzanatot, a múlthoz, illetve a jövőhöz való viszonyulás közti kapcsolatot a „megbánás jelensége” hozza létre és biztosítja, ami öszerinte éppen „az idő egyirányúságának a kifejeződése”. A megbánás „igenli az elmúlt bűnt, de mint *múltat*, és tagadja azt mint *jövőt*...”¹⁶ A megbánás eszerint tulajdonképpen az időt konstituáló akarát, hiszen annak, hogy az idő egyirányú, ennek alapja a morális szférában rejlik.¹⁷ Weininger szerint tehát a megbánás a múltban elkövetett vétket *nem* akarja meg *nem* történetté változtatni, azaz *nem* akar a múlton változtatni, a megbánás mint akarát valójában a jövőre irányul. A múltban elkövetett vétket mint *múltat* igenli. Csakhogy: tettet az ember mindig a jelenben követ el, a jövő megteremtése is a jelenben történik. Valóban múlttá, azaz múltként igenelt múlttá tehát Weininger szerint a megbánás tesz egy cselekedetet, amikor azt akarja, hogy az egyedül múlt legyen, jövő ne lehessen. Így azok a tettek, amiket *nem* bánt meg, természetesen szintén elmúlnak az időben, múlttá lesznek, de egy más értelemben, hiszen ezeket *nem* mint *múltat* igenli, hanem mint *jövőt*. Nyilván ezek azok a tettek, melyek a jövőt megváltoztatják, „megteremteni akarják”. A múltat tehát Weininger embere is megalkotja, de ezt egy különleges igenléssel, ti. megbánásával tagadja maga előtt. Saját, bűnösnek talált tettet a bűnösnek találás jelen pillanatában akarátával örökre (az időben örökre) leválasztja magáról, s a tett felé forduló igenlés valójában azt mondja: azt akarom, hogy most már mindig múlt legyen, számomra mostantól kezdve mindig is múlt volt, *nem* tudok arról a jelenről, amelyik elkövette. Akarata arra irányul, hogy a megbánt tettek többé semmilyen jelene ne legyen, s mivel múltként – és egyedül csak múltként – igenli: elmúlt jelene se legyen. A múltként való igenlés tehát tartalma szerint a cselekedetet egyszer s mindenkorra fosztja meg minden jelenvalóságától.

A csak múltként való igenlés annyit jelent, hogy a megbánt cselekedet számomra jelenleg és a jövőben – tehát most már örökre – múlt lesz, elmúlt, és múlt volt. Tekintsünk most el attól a kérdéstől, hogy az akarát képes-e ennek keresztülvitelére. Ha a megbánás *nem* egyszerűen egy pszichológiai jelenség, márpedig Weininger számára bizonyosan *nem* az, akkor mindaz, amit itt a megbánó akarát tevékenységéből látunk, pontos fedésben van azzal, amit Nietzsche Zaratusztrája a *bosszú* fogalmában sűrít össze. Minthogy az akarát a már megtörténtet *nem* képes megváltoztatni, *nem* képes meg *nem* történetté tenni, „titkos haragjában és elkeseredésében” úgy áll bosszút rajta, hogy megfosztja még egykori jelenétől is, örök múltba taszítja, soha jelen *nem* voltta teszi. Elmúlt jelenéről csakis akkor beszélhetnénk, ha a „mostani” jelen valamilyen szolidaritást vállalna

¹⁵ Uo. 112. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 111. o. K. Löwith is kiemeli, hogy Weininger kritikájának a visszaforduló körmozgással szemben előfeltétele a keresztény világ szembefordulása az antik világgal. Amit védelmez, az az ember morális egzisztenciájának egyszerűsége, és – ezzel azonosítva – egyirányúsága. Löwith: *Nietzsches Philosophie der ewigen Wiederkehr des Gleichen*. Stuttgart 1956², 168 ssk. o. Weiningernek ez az alapállítása lényegében megegyezik Augustinus érvelésével a *De Civitate Dei* XII. könyvében, a különbségeket főként az okozza, hogy Augustinus egyszerre argumentál az ismétlődés-gondolat és a lélekvádorlás gondolata ellen. Hangsúlyozza, hogy „e világ filozófusai” (philosophi mundi huius) azok, akik rákényszerülnek „az idő körforgásának bevezetésére” (ut circuitus temporum inducerent). Ha Préd. 1,9 értelmezhető volna a sztoikusok módján, ebből az következne szerinte, hogy „ugyanazon Platón, ugyanazon város, ugyanaz az iskola s ugyanazon tanítványok ismétlődtek volna, s kellene tovább ismétlődniük számlálhatatlan századokon át” (et idem Plato et eadem civitas et eadem schola idemque discipuli repetiti et per innumerabilia deinde saecula repetendi sint) (XII. 14). A *nem* egyszerinek felfogott megváltás lehet örök, de *nem* lehet megváltás. Augustinus érvelésének mindenesetre előfeltétele a lélek halhatatlansága, s a sztoikus tanítás lehengerlése főként azért olyan meggyőző, mivel a vitapartner a körforgást és a halhatatlan lelket egyszerre akarja fenntartani. (XII. 18)

a megbánt tett egykori jelenével, valamit saját maga számára is elismerne annak jelentéséből, magyarul: a tagadáson, ti. a múltként való igenlésen kívül is fűzné hozzá valamilyen viszony, ha elismerné, hogy valamilyen értelemben ez a jelen ugyanúgy jelen, mint az *elmúlt* jelen. Ezt az elismerést azonban a weingeri megbánás megtagadja tőle. Az egészen múlttá igenlés minden életet kiszív az egykori tettekből, és egészen szigorúan véve, a megbánt múltról azt állítja, hogy az – számomra és most – már mindig is múlt volt. A múltat egyedül mint múltat igenelni tehát annyit jelent, mint örök múltnak állítani, ami sosem volt más, mint múlt. Hogy ez a magatartás hazug, és valójában a legkisebb ellenállás irányába mozog, amikor a morálisan elítélt és megbánt cselekedettől való megszabaduláshoz a múlt időt használja fel, szüntelen szökésben a jövő felé, az hagyján. Minél többet és minél mélyebben bán meg az ember tulajdon életéből, mások életéből, az egész múltból, annál hatalmasabbra növekedő kezdősebességgel száguld a jövő felé, akár egy lövedék, amit előrefelé a morális tettek akarata hajt, háta mögött a morál is tagadás egyre kiterjedtebb múltjával. Jelentkezik azonban itt egy teológiai fogalmakban is megfogalmazható probléma. Az a múlt, amit csak múltként igenelnek, ami tehát még annyira sem jelen, hogy neki magának volna múltja, hiszen így legfeljebb csak előzménye lehet, az a múlt, ami tehát mindig is múlt volt, az ilyen múlt – *örök*, a morális akarat szempontjából kezdetlen: nem egyszer – egy egykori jelenben – megtörtént valami, hanem már mindig is úgy volt, hogy múlt volt, hogy már megtörtént. Teológiailag teremtetlen. A megbánás mentén a morálisan üdvtörténeti idő kettészakad: teremtetlen múlt és a teremtésnek egyedül „kiszolgáltatott” jövőre. Tisztán teológiailag tehát a weingeri megbánás jelének helye a teremtést megelőzően van. Háta mögött megbánt tetteinek örök és kezdetlen világával, ami már mindig is megvolt, valójában nem képes a jelenbe belépni. Teremtő akaratának egyedüli számbajöhető színtere a jövő. Weinger leszögezi, hogy „a reális jelen csak reális múlttá válhat, reális jövővé nem”.¹⁸ Amivel itt polemizál, az nyilván az idő megfordíthatósága: a múlt felé forduló, ám azt nem múltként igenlő akarat számára ugyanis a reális jelen a múlt reális jövőjeként jelenhetne meg. Majd így folytatja: „csak az ideális jelen válhat reális jövővé: amennyiben valamit *akarok*, jövőt teremtek”.¹⁹ Az ideális jelen, vagyis a jelen ideáljainak összessége, vagyis voltaképpen a jövő teremtésére irányuló akarat, „válhat reális jövővé”, tehát a reális jelennek – ha szabad így kifejeznünk magunkat – nincs reális jövője: tulajdonképpen már éppen elmúlóban van, a reális múlttá válástól már semmi sem mentheti meg. A jelen maga van itt kétélhasítva: egy reális jelenre, amit alig-alig lehet a múlttól megkülönböztetni, és nem is nagyon érdemes, mert mire megkülönböztetnénk, már el is múlt reális múlttá. És egy ideális jelenre, ami viszont nem más, mint az éppen jövőt teremtő akarat. A kettő között pedig nem marad annyi tér, amennyiben élni lehetne.

Mit is mond ezzel szemben Zaratusztra? „Az elmúltakat megváltani, s mindent, ami »Volt« egy »Így akartam«-má alkotni át – egyedül ezt hívnám én megváltásnak!” És: „Míg a teremtő akarat így nem szól hozzá: »De én így akarom! Így fogom akarni!«” A nietzschei megváltás az elmúltakat, az elmúlt tetteket és életüket éppen *elmúltságukból* váltja meg. „És pillantásom a Mostból az Egykorhoz menekül: ugyanazt találja mindig: töredékeket és végtagokat és ádáz véletleneket – de nem embereket!” Zaratusztra tekintete a múlttá vált élet rommezején és csataterén időzik, örökre megváltoztathatatlaná dermedt, félbemaradt életek és tettek látványán, ahol az „ádáz véletlen” nem csupán eleven mozgásokat és gazdagodni induló alakulásokat darabol érthetetlen és értelmet-

¹⁸ Weinger i. m. 110. o.

¹⁹ Uo.

len torzókká, de amiknek már egykori keletkezése maga is, halandónak születésük: keletkezésükkel azonos elmúltságra szántságuk is „ádáz véletlen”, „töredék és talány”. Zaratusztra elutasítja, hogy a megváltás súlyos szavával illeszen bármilyen olyan – mégoly hatalmas – akaratot, amely az örök élet megteremtését nemcsak jövőbeli eseménynek tudja, de érvényességi körét is egyedül a jövőre szűkíti. Nem megváltás az, amely az örök életet majdan hozza el és majdaniaknak. Az ilyen jövőt, az ilyen megváltást várók valójában nem jelenben élnek és várnak, hanem Weininger szüntelenül múltba forduló jelenében: a várt megváltás örök életéhez képest már most elmúltak, „reális jelenük” valójában a „reális múlt” rommezője. A teljesen jelent vesztett múlt örök töredékessége és félbemaradottsága, a fölötté uralkodó véletlen szükségszerűséget majmoló örök megváltoztathatatlansága az, ami megváltásra szorul. Ebből az elmúltságából a torzóvá alvadt életet csakis egy az egész múltat jelennel megajándékozó akarát válthatja meg. Olyan akaratról van szó, amely olyannyira jelenvaló, hogy erejéből telik a jelenét vesztett múlt jelennel történő ellátására. Szövegünkben nincsen kimondva – csak célzások és a többi szöveggel való összefüggések utalnak rá, hogy az örök visszatérés gondolata, tehát az örökké ugyanakként visszatérő világegész ugyanazsága és örökléte ajánlékossa a múltnak a megváltás jelenét, s az „ádáz véletleneket” saját szükségszerűségükre az a gondolat váltja meg, hogy ha egyetlen véletlen is másként esett volna, vagyis ha más véletlenné vált volna, megszakadna „a szükségszerűség köre”: nem volna többé Ugyanannak örök visszatérése. A Kör kihagyhatatlan láncszemeként nyeri el minden egyes félbemaradt tett és torzóban maradt élet a maga tökéletes voltát és szükségszerű karakterét. „Így akartam!” – mondja a teremtő akarát a múltra, mert „látá, hogy jó”. És még hozzáteszi: „Így akarom! Így fogom akarni!” Itt már a múlt nem egyszerűen csak múlt- és jelenvoltában lesz megerősítve, hanem jövőként is. Mondatunk tulajdonképpen azt mondja: a múltat most már mindig is ilyennek fogom akarni. Az Ugyanannak örök visszatérését akaró akarát az, amely itt kettéválasztja a „Volt” tengerét, hogy minden hajdani „száraz lábbal” járhassa örök útját mindig ugyanabban az életben.

Az elmúlt életüket Zaratusztra felbukkanása előtt élők – mint az Ugyanannak örök visszatérését alkotó „részek” – maguk is alkotórészei az örök körnek, noha sejtelmük sem volt róla, s így a „teremtő akaratot” nem tehették tulajdon akaratukká. Az emberen túli emberben testet öltő akarát helyettük is akar, amikor a Kört akarja, és benne – szükségképpen – őket is akarja. Az „Így akartam!” a Mindenkor nevében hangzik el. Zaratusztra hirtelen elhallgatása és réműlete beszédének azon a pontján következik be, amikor éppen azt kérdezte: „de hogy történjék ez meg velem (az akarattal)? Ki tanítaná meg neki még a visszafelé-akarást is?” Magyarul: kinek a nevében beszél Zaratusztra? Ki az, akinek nevében szólva az „Így akartam!” hatalmas igenlése érvényesen és reálisan igenli a múltat, a mindenkori múltat, azaz a Mindenkort. Csak az taníthatná meg ugyanis az akarát a valóban érvényes, a létező „visszafelé-akarást is”. S itt Zaratusztra réműlten elhallgat, mert tanításának éppen hirdetett tartalma veszedelmesen közel került tulajdon létezésének titkához. A múltat, mint ugyanakként örökké visszatérőt, vagyis a világot, mint elmúltságából örökké visszatérni akarót, érvényesen és reálisan egyes-egyedül a magát örökké visszatérőnek akaró világ akarhatja és igenelheti. Zaratusztra időben kapott észbe, és hallgatott el. Csaknem megszólalt az önmagát akaró és önmagát igenlő Kör.